

ние на формирование просоциальных взаимоотношений лиц, отбывающих наказания с испытанием.

**Ключевые слова:** социальная активность, социализация, факторы социальной активности, виды социальной активности.

**Klymkiv R. I. Social activity in the structure of prosocial relations of individuals who serve a probation sentence**

*The article focuses on the definition of the term «social activity» as an integral component of prosocial relations. The author analyses the current approaches to the definition of social activity, describes theoretical models of its structure, singles out structural elements of social activity and its influence on the formation of prosocial relations of individuals who serve a probation sentence.*

**Key words:** social activity, socialization, factors of social activity, types of social activity.

Стаття надійшла 6 грудня 2013 р.

УДК 37.013

**А. В. Марчук,  
О. М. Кузик**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ  
ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ  
З РІЗНИМИ ТИПАМИ СІМЕЙ**

*Розкрито психологічні та педагогічні основи соціальної роботи з сім'ями. Подана типологія сімей, в основу якої покладено якість і характер виконання характерних для них функцій. Розглянуто напрями і зміст соціальної роботи із сім'ями, які потребують соціальної підтримки. Охарактеризовано психолого-педагогічні особливості організації соціальної роботи з різними типами сімей.*

**Ключові слова:** сім'я, типи сімей, функції сім'ї, соціальна робота, соціальна допомога, соціальна реабілітація, соціальний патронаж.

**Постановка проблеми.** Сім'я – предмет дослідження багатьох науковців, оскільки вона є основою формування особистості, впливає на дитину, формує у неї уявлення про соціальні зв'язки і залучає дитину до основних загальнолюдських і національних цінностей, моральних і культурних стандартів поведінки. Особлива роль належить сім'ї у первинній соціалізації особистості.

Становище багатьох українських сімей характеризується загальним зниженням рівня життя. Напруженість у суспільстві істотно

впливає на психологічний клімат у сім'ї. Психологічний мікроклімат сім'ї виконує неабияку роль у вихованні дітей і відображає найперше моральний, етичний і естетичний характері сімейних відносин. Склад сім'ї та міжособистісні стосунки її членів, уміння в процесі становлення сімейного укладу долати труднощі, адекватно реагувати на події, що відбуваються у суспільстві, адаптуватися до змін – все це характеризує сім'ї і зумовлює необхідність різних підходів до соціальної роботи з сім'ями певного типу.

**Стан дослідження.** Сімейну проблематику досліджують науковці українського і зарубіжного простору (Т. Буленко, Н. Туленков, С. Оксамитна, М. Балакірева та інші). Зокрема, сім'ю як соціальний інститут вивчають А. Антонов, Ю. Альошина, С. Кратохвил; медико-соціальні проблеми – Г. Боднар, О. Бородін, В. Климовицький, В. М. Казаков, В. Грищенко, В. Запорожан. Питання, пов'язані з репродуктивною поведінкою сім'ї, вивчають Л. Аза, Н. Лавриненко, М. Боришевський, С. Войтович, І. Дьоміна, В. Піча, Г. Ковтун, В. Рибаченко, Б. Татенко, Ю. Якубова та ін.

Дослідженню соціально-педагогічних проблем функціонування сім'ї, сімейного неблагополуччя, шляхів соціально-педагогічного супроводу дитини, а також культурно-історичних аспектів становлення сім'ї присвячені праці Т. Алексєєнко, О. Безпалько, Є. Волкової, А. Капської, І. Трубавіної та ін. Аналізу сутності виховного потенціалу родини, його складових і факторів присвячені роботи І. Гребеннікова, А. Конончук, В. Постового, М. Стельмаховича. До проблем формування педагогічної культури батьків звертаються такі науковці, як А. Маркаренко, В. Постовий, О. Черкасова.

Однак, незважаючи на широкий спектр соціальних, психолого-педагогічних наукових досліджень сім'ї, проблема психолого-педагогічних особливостей соціальної роботи з різними типами сімей недостатньо досліджена.

**Метою** статті є розкриття психолого-педагогічних основ та особливостей організації соціальної роботи з різними типами сімей.

**Виклад основних положень.** Сім'я розглядається науковцями як специфічна форма соціальної життєдіяльності людей, зумовлена економічним ладом суспільства, заснована на шлюбі чи родинних зв'язках, охоплюючи сукупність відносин (між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, між різними поколіннями), що формуються на основі спільної різносторонньої діяльності її членів, у якій реалізуються потреби і суспільства, і індивіда [11, с. 21].

У науковій літературі виділяють різні типології сімей, визначають окремі ознаки, які мають бути покладені в їх основу. Науковці

виокремлюють різні сім'ї, які мають проблеми у взаємостосунках, вихованні дітей, організації своєї життєдіяльності, потребують соціальної допомоги, підтримки, зокрема матеріального забезпечення, організації побуту, вирішення проблем репродуктивного здоров'я, вільного часу [3, с. 38].

Кожну сім'ю можна віднести до того чи іншого типу, залежно від кута зору, під яким вона розглядається. Сім'я як соціальний інститут виконує низку функцій: матеріально-економічну, житлово-побутову, демографічну, комунікативну, виховну. Вважаємо за доцільне вирізнити типи сімей залежно від якості і характеру виконання сім'єю своїх функцій:

1) залежно від виконання матеріально-економічної функції:

– за рівнем матеріальної забезпеченості – бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті [4, с. 60];

– за професійною приналежністю, освітнім рівнем, віком, ставленням, до релігії та за особливими умовами сімейного життя – сім'ї робітників, службовців, акторів, учителів та ін.; студентські сім'ї; неповнолітніх; мусульман; моряків, космонавтів, висококваліфікованих спортсменів, геологів та ін.;

2) залежно від виконання житлово-побутової функції, яка залежить від структури сім'ї та особливостей її проживання:

– за складом сім'ї: неповні, прості нуклеарні (батьки і діти), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі – у різних варіантах); великі (батьківська пара, декілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар);

– за регіональними принципом (міські, сільські);

3) залежно від виконання демографічної функції:

– за кількістю дітей в сім'ї: інфертильні (бездітні), однодітні, малодітні (2 дитини), багатодітні (3 і більше дітей до 16 років);

– за однорідністю соціального вкладу: однорідні (сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, сім'ї інтелігентів, сім'ї вчених і т. д.); різнорідні сім'ї (члени сім'ї мають різну освіту, професію);

– за тривалістю подружнього життя – сім'ї молоді (до 1 року); сім'ї з тривалістю подружнього життя від 1 до 3 років. Деякі вчені таку типологію розглядають дещо інакше і виділяють етапи життєвого циклу, що охоплюють тривалість спільного проживання й вік дитини: молоді сім'ї, сім'ї з дітьми певного віку, сім'ї пенсіонерів [4, с. 61];

4) залежно від виконання комунікативної функції:

– сім'ї за типом керівництва – егалітарні (рівноправні, демократичні); авторитарні (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому);

– за типом юридичних взаємостосунків – побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридично, але проживають окремо;

– за юридичними взаємостосунками батьків і дітей – чоловік і жінка живуть з різними дітьми; чоловік або жінка (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб, зведені діти, усиновлені діти, опікунські сім'ї;

– за якістю емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї: гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили);

– соціально неблагополучні (мають негативні взаємостосунки з морально-правовими органами суспільства);

– сім'ї зі специфічними проблемами – сім'ї з психічними та фізичними захворюваннями; сім'ї правопорушників; сім'ї алкоголіків, наркоманів; сім'ї з захворюваннями на СНІД; сім'ї зі схильністю до суїциду; сім'ї інвалідів;

5) залежно від виконання виховної функції:

– благополучні;

– неблагополучні (зовні благополучні);

– сім'ї групи ризику [4, с. 63].

Сім'ї різних типів мають психологічні і педагогічні проблеми і труднощі, що спричиняють дискомфорт у повсякденному житті та спілкуванні. Практика соціальної роботи з сім'єю є найбільш широким полем докладання зусиль фахівців, оскільки універсальність сімейного способу життя перетворює кожну проблему індивіда в проблему сім'ї (минулу, теперішню чи майбутню).

Соціальна робота з сім'єю є системою взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу. Мета соціальної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності [8, с. 129].

Соціально-профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин, що зумовлюють виникнення проблем [10, с. 278].

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню нормальної життєдіяльності у сім'ї [8, с. 132]. Соціальні послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це насамперед роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, формування їхньої правосвідомості, відповідального ставлення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям – жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації, а також молоді, яка збирається взяти шлюб.

Соціальний патронаж – один із видів соціальної роботи, спрямований на постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.) [2, с. 155].

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності, які з'являються внаслідок важких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвиході, безпорадності чи самотності [1, с. 200].

Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання полягає у наданні їм допомоги у вирішенні складних питань родинної педагогіки: підготовка молодих батьків до народження дитини, соціально-психологічна, психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей різних вікових груп з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей кожної дитини, підготовка дитини до школи та ін. [5, с. 291].

Для досягнення оптимальних результатів, що відповідають обраним цілям, застосовують різні методи. У більшості наукових джерел із проблеми класифікації методів соціальної роботи визначаються такі групи спеціальних методів соціальної роботи: організаційні (адміністративні), соціально-економічні, педагогічні та психологічні [7, с. 150]. Інноваційна практика соціальної роботи породжує нові методи соціальної взаємодії, які не охоплюються класифікаційними ознаками.

Практичну реалізацію методів соціальної роботи наочно виявляє таке поняття, як «форма соціальної роботи». Під формою роботи розуміють і одиничні заходи, і довгострокові види соціальної роботи. Якщо

метод виступає шляхом, способом досягнення мети і розв'язання завдання, то форма – способом організації змісту роботи, унаочненням певних способів організації соціальної роботи. Важливим у діяльності соціального працівника є застосування сучасних інновацій, різноманітних методів соціальної роботи для досягнення мети.

Розглянемо особливості соціальної роботи з неповними сім'ями, які є одними з найбільш вразливих. Метою соціальної роботи з такою сім'єю є забезпечення нормальних умов для функціонування неповної сім'ї, її розвитку та задоволення потреб її членів. Завдання соціального працівника полягає насамперед у тому, щоб забезпечити певний рівень самодостатності сім'ї щодо отримання соціальних послуг та належний рівень соціальної взаємодії. У соціальній роботі з неповною сім'єю можна виділити низку загальних етапів, а саме [6, с. 155]:

- 1) знайомство з сім'єю, визначення необхідності і можливостей роботи з нею, оцінка реальної ситуації в сім'ї;
- 2) входження в сім'ю, метою якого є створення мотивації до тривалої роботи, підвищення відповідальності сім'ї;
- 3) детальне глибинне вивчення сім'ї, формування правильних уявлень про різні аспекти її функціонування, створення необхідної інформаційної бази для подальшого забезпечення необхідних змін;
- 4) аналіз інформації, вибір відповідних напрямків, способів і засобів роботи;
- 5) корекційна робота;
- 6) вихід із сім'ї через досягнення мети роботи;
- 7) контроль за сім'єю протягом певного періоду.

Основними видами соціальної допомоги неповній сім'ї є: соціальний супровід із соціальним інспектуванням, соціальне консультування, соціальна терапія. Особливості соціальної роботи з неповною сім'єю визначаються специфікою її життєдіяльності і спрямовані на: підвищення рівня психолого-педагогічної культури батьків; формування умінь саморегуляції, створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем і налагодження соціальної взаємодії між членами сім'ї і з її оточенням. Найоптимальнішою формою налагодження соціальної взаємодії є групова робота.

Не менш потребує соціальної допомоги прийомна сім'я. Вона є однією з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти, що втратили батьків, або їхні батьки через різні обставини не можуть виконувати свої обов'язки, потребують родинного тепла і виховання. Соціальна робота з такою сім'єю реалізується за трьома основними напрямками: освітнім, психологічним, посередницьким [9, с. 100].

Освітній напрям соціальної роботи передбачає соціальну допомогу в навчанні та вихованні. Допомога в навчанні спрямована на запобігання появи сімейних проблем і формування педагогічної культури прийомних батьків. В основі соціальної роботи – соціально-педагогічні методи, які охоплюють найбільш типові помилки у вихованні дітей в сім'ї: недостатнє уявлення про цілі, методи, завдання виховання; відсутність вимог у вихованні з боку всіх членів сім'ї; сліпа любов до дитини; надмірна суворість; перекладання виховання на освітні заклади; сварки батьків; брак педагогічного такту у взаєминах з дітьми; застосування фізичних покарань тощо [9, с. 102–103]. Соціальні працівники можуть організовувати для прийомних батьків практичні заняття, які допомагають значною мірою впорядкувати побут сім'ї та підвищити її соціальний статус.

Соціально-психологічна підтримка прийомної сім'ї спрямована на відновлення сприятливого мікроклімату під час сімейних криз. Корекція сімейного мікроклімату здійснюється тоді, коли в сім'ї виникає психічне насилля над дитиною, яке призводить до порушення її психологічного і фізичного стану.

Посередницька функція соціального працівника в соціальній роботі з прийомною сім'єю здійснюється у трьох напрямках: соціальна допомога сім'ї в організації життєдіяльності; координація взаємозв'язку сім'ї з організаціями та установами, соціальними службами для вирішення питань соціальної підтримки і захисту, а також з іншими спеціалістами, які задіяні у процесі соціального супроводу; надання інформації сім'ї з різних аспектів її життєдіяльності [5, с. 297].

Зазначимо, що саме батьки несуть основну відповідальність щодо забезпечення умов життя, необхідних для гармонійного розвитку дитини. Специфіка почуттів, що виникають між дітьми і батьками, визначається тим, що турбота батьків необхідна для підтримки життя дитини. Для виявлення психологічних особливостей сімей використовують методики, які допомагають виявити ті проблеми в сім'ях, що більшою мірою стосуються батьків: їх ставлення одне до одного, до дитини, до шлюбу.

Науковці виділяють окремі аспекти стосунків між батьками і дітьми та пропонують способи їх діагностики, зокрема «Методика діагностики батьківських відносин А.Я. Варга і В.В. Столина». Це психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, що звертаються по психологічну допомогу з питань виховання дітей і спілкування з ними. Опитувальник складається з 5 шкал.

– «*Прийняття-відкидання*» – шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини;

– «*Кооперація*» – соціально бажаний образ батьківського ставлення;

– «Симбіоз» – шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною;

– «Авторитарна гіперсоціалізація» – відображає форму і напрям контролю за поведінкою дитини;

– «Маленький невдаха» – відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьком.

Застосування зазначеної методики у проведеному нами дослідженні дозволило встановити таке: батьки виявляють ширший інтерес до того, що цікавить дитину, високо оцінюють здібності дитини, заохочують самостійність та ініціативу дитини; більшість батьків не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагається завжди бути ближче до неї. Проте за шкалою «симбіоз» в окремих респондентів спостерігалися низькі бали. Це є ознакою того, що дорослий встановлює певну дистанцію між собою і дитиною, мало піклується про неї, причиною чого може бути брак часу. Майже у всіх досліджених за шкалою «контроль» низькі бали. Це свідчить про те, що контроль за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутній. Така ситуація у сім'ї негативно впливає на навчання і виховання дітей. Зазначимо, що були і середні оцінки – від 3 до 5 балів, а це свідчить про помірний контроль стосовно дитини у сім'ї. Невдачі дитини батьки переважно вважають випадковими, тимчасовими і вірять у неї. Усе це дає підстави стверджувати, що більшість батьків позитивно та адекватно ставляться до своїх дітей і будують стосунки з ними й їх виховання на основі довіри.

**Висновки.** Різні типи сімей потребують соціальної допомоги і підтримки. Клієнтом із соціальної роботи може бути будь-яка сім'я, проте ступінь потреби в соціальній підтримці, конкретний зміст, види допомоги тощо є різноманітними, залежно від її типу. Сім'ї різняться індивідуальними, організаційними особливостями, специфікою внутрішніх відносин, побутом, традиціями, а також характером проблем. Отже, дослідження психологічних особливостей сім'ї має велике значення для ефективної організації соціальної роботи з нею. Виявлення психологічних особливостей сімей дає змогу побачити спектр проблем, над якими треба працювати. Оскільки сім'я є основним чинником розвитку і соціалізації дитини, цей соціальний інститут виступає важливим об'єктом соціальної роботи.

**Подальшого дослідження** потребують психолого-педагогічні аспекти організації соціальної роботи з батьками дітей з хронічними хворобами, зокрема хронічними обструктивними захворюваннями, серцево-судинною патологією.

1. Абетка соціального педагога / укладач В. В. Вулканова. – Х.: Основа, 2011. – 235 с.



2. Азаров Ю. П. Семейная педагогика / Ю. П. Азаров. – М., 1986. – 286 с.
3. Афанасьева Т. М. Семья / Т. М. Афанасьева. – К., 1986. – 224 с.
4. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посібник / С. Г. Карпенчук. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
5. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 480 с.
6. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М., 1992. – 227 с.
7. Семейное воспитание: краткий словарь / сост. И. В. Гребенников, Л. В. Ковинько. – М., 1990. – 271 с.
8. Соціальна робота в Україні: навчальний посібник / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; за заг. ред.: І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 256 с.
9. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навчальний посібник / І. М. Трубавіна. – К., 2002. – 132 с.
10. Фіцула Н. М. Педагогіка / Н. М. Фіцула. – К.: 2001. – 560 с.
11. Шимин Н. Д. Семья как общественное явление: Опыт социал.-филос. анализа / Н. Д. Шимин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 188 с.

**Марчук А. В., Кузык О. Н. Психолого-педагогические основы и особенности социальной работы с разными типами семей**

*Раскрываются психологические и педагогические основы социальной работы с семьями. Предлагается типология семей, в основу которой положено качество и характер исполнения характерных для них функций. Рассматриваются направления и содержание социальной работы с семьями, которым требуется социальная поддержка. Характеризуются психолого-педагогические особенности организации социальной работы с разными типами семей.*

**Ключевые слова:** семья, типы семей, функции семьи, социальная работа, социальная помощь, социальная реабилитация, социальный патронат.

**Marchuk A. V., Kuzyk O. M. Psychological and pedagogical foundations and peculiarities of social work with different types of families**

*The psychological and pedagogical foundations of social work with families are revealed. The typology of families which is based on the quality and character of the performance their characteristic functions is suggested. The direction and content of social work with families that need social support is considered. Psychological and pedagogical features of the organization of social work with different types of families are characterized.*

**Key words:** family, family types, family functions, social work, social care, social rehabilitation, social patronage.

Стаття надійшла 26 грудня 2013 р.